

Тилабердиева Сейилкан Бактыбековна,
Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук
университетинин кыргыз филологиясы
факультетинин түркология жана котормо таануу
бөлүмүнүн окутуучусу
E-mail: Seiilkan.Tilaberdieva@krena.kg

Тилабердиева Сейилкан Бактыбековна,
преподаватель кафедры тюркологии и
перевода факультета кыргызской филологии
Кыргызского национального университета имени Жусупа
Баласагына
Электронная почта: Seiilkan.Tilaberdieva@krena.kg

Tilaberdieva Seyilkan Baktybekovna,
Lecturer, Department of Turkology and Translation,
Faculty of Kyrgyz Philology,
Kyrgyz National University named after Zhusup Balasagyn
E-mail: Seiilkan.Tilaberdieva@krena.kg

КЫРГЫЗ, КАЗАК ТИЛДЕРИНДЕ ТУУГАНЧЫЛЫККА БАЙЛАНЫШТУУ АТООЛОР ЖАНА АЛАРДЫН ТАРЫХЫЙ СЕМАНТИКАСЫ

РОДСТВЕННЫЕ ИМЕНА В КЫРГЫЗСКО-КАЗАХСКИХ ЯЗЫКАХ И ИХ ИСТОРИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА

NAMES RELATED TO KINSHIP IN KYRGYZ KAZAKH LANGUAGES AND THEIR HISTORICAL SEMANTICS

Аннотациясы: Бул изилдөө кыргыз жана казак тилдеринде кездешкен тууганчылыкка байланыштуу атоолордун сөздүк курамын жана алардын тарыхый семантикасын изилдөөгө арналган. Тууганчылык терминдери бул элдердин этномаданий өзгөчөлүктөрүн жана социалдык түзүлүшүн терең чагылдырган маанилүү лексикалык катмар болуп саналат. Макалада кыргыз казак тилдериндеги тууганчылык аталыштарынын пайда болуу тарыхы, алардын этномаданий контекстеги орду жана бир нече кылымдар бою кандай өзгөрүүлөргө дуушар болгондугу талданат. Изилдөөнүн негизги максаты- бул терминдердин ички структурасын ачуу жана алардын семантикалык өнүгүүсүнө таасир эткен факторлорду аныктоо. Ошондой эле, эки элдин ортосундагы жалпы жана өзгөчөлүү терминдер салыштырылып, алардын жалпы түрк тилдери менен болгон байланышы каралат. Тууганчылык атоолорунун практикалык колдонуусу, каада салттардагы мааниси жана учурдагы социалдык функциялары да изилдөөнүн бир бөлүгү катары камтылган. Бул атоолордун тарыхый семантикасы байыркы салт-санаалар, уруу түзүлүшү жана элдик дүйнөтааным менен тыгыз байланыштуу.

Ачкыч сөздөр: Тууганчылык, баалуулуктар, ынтымак, мамиле, жакындык, санжыра, семантика, салт-санаа, маданий өзгөчөлүктөр, этнолингвистика.

Аннотация: Данное исследование посвящено анализу терминов родства, встречающихся в кыргызском и казахском языках, с учетом их исторической семантики. В работе представлен словарь родственных терминов, который отражает этнокультурные особенности и социальные структуры этих народов. Основное внимание уделяется происхождению терминов, их семантическому развитию и изменению значений в историческом контексте. Исследование включает сравнение общих и уникальных черт родственных терминов в кыргызском и казахском языках, а также их связи с другими тюркскими языками. Кроме того, в работе рассматриваются функции этих терминов в современной речи, их использование в традиционных обрядах и влияние на мировоззрение и культуру кыргызского и казахского народов. Историческая семантика этих имен тесно связана с древними традициями, родоплеменным составом и народным мировоззрением.

Ключевые слова: Родство, ценности, гармония, отношение, близость, генеалогия, семантика, традиции, особенности культуры, этнолингвистика.

Abstract: This study focuses on the analysis of kinship terms in the Kyrgyz and Kazakh languages, taking into account their historical semantics. It provides a dictionary of kinship terms that highlights the ethnocultural characteristics and social structures of these peoples. The main emphasis is placed on the origins of these terms, their semantic development, and the changes in their meanings over time within a historical context. The research includes a comparative analysis of common and unique features of kinship terms in the Kyrgyz and Kazakh languages, as well as their connections to other Turkic languages. Additionally, the study examines the functions of these terms in contemporary language use, their role in traditional rituals, and their influence on the worldview and culture of the Kyrgyz and Kazakh peoples. The historical semantics of these names is rich in ancient traditions, tribal composition and folk worldview.

Keywords: Kinship, values, harmony, relationship, closeness, genealogy, semantics, traditions, cultural features, ethnolinguistics.

Кыргыз жана казак тилдери тарыхый жактан бирдей түрк тилдеринин топторуна киргендиктен, бул тилдерде тууганчылыкка байланыштуу атоолордун өзгөчө орду бар. Бул макалада кыргыз жана казак тилдериндеги тууганчылык атоолору терең изилденип, алардын этностук жана тарыхый семантикасы талдоого алынат. Кыргыз жана казак элдери үчүн тууганчылык түшүнүгү — коомдун негизги түзүлүшү жана этномаданий өзөк болуп саналат. Бул эки элдин тилдеринде тууганчылык мамилелерге карата колдонулган атайын терминдер гана эмес, алардын социалдык структурасын, тарыхый өнүгүүсүн жана маданиятын да көрсөтүп турат. Ар бир туугандык атоонун өзү социалдык мамилелерди чагылдырган жана белгилүү бир маданий символдорду камтыган мааниси бар.

Мисалы: Кыргыз тилиндеги ага, эже, жээн сыяктуу атоолор казак тилинде да ага, эпке, жиен түрүндө кездешет. Бул терминдер бир эле учурда туугандыкты гана эмес, сыйурматты жана жоопкерчиликти да билдирет. Кээ бир атоолор кыргыз менен казак тилинде бир аз айырмаланган мааниге ээ. Маселен, кыргызча кайын деген сөз кайнатанын же кайынжурттун мүчөсүн билдирсе, казакча кайын көбүнчө кайын сиңди же кайын эжени түшүндүрөт. Кыргыз жана казак тилдеринде тууганчылык атоолор адамдардын ортосундагы байланыштарды аныктоодо жана коомдук иерархияны сактоодо маанилүү роль ойнойт. Мисалы: Кыргызча: “ага”(эркек тууган), “эжеке”(уулдан улуу кыз), “кайын эне”(күйөө тараптагы эне). Казакча: “ага”(уулдан улуу эркек), “апке”(уулдан улуу кыз), “кайын эне”(келин үчүн күйөөнүн энеси). Тууганчылык атоолордо эки элдин этностук жана маданий баалуулуктары чагылдырылган. Бул атоолордун өзгөчөлүктөрү ар бир элдин тарыхый жана салттуу түшүктөрүнөн келип чыгат. Кыргыздарда “жети ата” түшүнүгү тууганчылык байланышты аныктоонун негизги принциби болуп саналат. Казактарда да “жети ата” принциби өзгөчө орунда турат, бирок аларда уруучулук структуранын басымдуулугу байкалат. Тууганчылык атоолору көбүнчө ата журтуна басым жасоо менен мүнөздөлөт. Мисалы, казактарда “нагашы”(эненин туугандары), “бөлө”(эненин жакындары) сыяктуу терминдер аркылуу белгиленет. Кыргыздарда да ушул сыяктуу түшүнүктөр бар.

“Ага-ини” түшүнүгүн жакын досторго колдонушу мүмкүн, ал эми казактар “ага” сөзүн улуулук белгиси катары көп колдонушат [5, с.14-18.].

Кыргыз жана казак тилдеринде тууганчылыкка байланыштуу атоолордун тарыхый семантикасы жана маанисинин өзгөрүүсү – бул этнолингвистика, тарыхый семантика жана маданий изилдөөлөрдүн маанилүү аспектилеринин бири. Бул тема аркылуу эки элдин тарыхы, коомдук түзүлүшү, турмуш шарты, маданият жана салт-санааларынын чагылышы көрүнөт.

1. Тууганчылык атоолордун семантикалык түзүлүшү.

Кыргыз жана казак тилдеринде тууганчылык терминин негизги мазмуну кандык, никелик жана тарбиялык байланыштарды билдирет. Бул атоолор негизинен үч негизги категорияга бөлүнөт:

Тектештик жана жакын туугандар (ата, апа, ага, эже, ини, сиңди);

Үй-бүлөлүк байланышты көрсөткөндөр (жубай, кайнене, кайын ата, жээн); Кеңири тууганчылык мамилелер (тай ата, тай эне, бөлө, таяке) [1, с. 45-55.].

2. Тарыхый семантикалык өзгөрүүлөр:

Көчмөн доорундагы маанилер: Кыргыз жана казак элдеринде көчмөн коомдун түзүлүшү тууганчылыкка байланыштуу атоолордун кеңири жана терең маанилерин шарттаган. Маселен, "тай", "жээн" сыяктуу атоолор жалаң гана туугандыкты билдирбестен, социалдык жоопкерчиликти да көрсөтүшкөн.

Ислам дининин таасири: Ислам дининин жайылышы тууганчылыкка байланыштуу терминдердин маанисин өзгөртүп, айрымдарын диний терминология менен байыткан. Мисалы, "ини" жана "ага" сыяктуу сөздөрдө улууну сыйлоо жана кичүүгө камкордук көрсөтүү маанилери күчөгөн.

Советтик доордун таасири: Советтик мезгилде шаарлашуу жана жаңы социалдык түзүлүш тууганчылык байланышка байланышкан атоолордун маанисин өзгөртүп, кээ бирлеринин колдонуудан чыгышына себеп болгон [4, с. 69-78].

3. Салыштырмалуу талдоо:

Кыргыз жана казак тилдериндеги айрым атоолор семантикалык жактан окшош болгон менен, диалектологиялык өзгөчөлүктөрдөн улам айырмачылыктар байкалат. Мисалы: Кыргыздарда "жээн" сөзү тай жагындагы тууганды билдирсе, казактарда бул термин кеңири колдонулуп, уруулук мамилени белгилөөдө да колдонулат. Казактарда "күда", "күдағи" терминдери кыргыз тилиндеги "куда", "кудагый" сөздөрүнө шайкеш, бирок казак маданиятында куда-сөөктүк байланыштарда көбүрөөк расмий мааниге ээ.

4. Маанилердин заманбап өзгөрүшү:

Бүгүнкү күндө глобалдашуу жана заманбап жашоо шартына байланыштуу тууганчылык атоолордун колдонулушу азайып же өзгөчөлөнүүдө. Жаштар арасында бул терминдердин кээ бирлери колдонулбай калып, жалпы терминдер менен алмашууда. Бирок, айрым терминдер, айрыкча үй-бүлөлүк байланыштарды билдиргендер, өзүнүн актуалдуулугун жоготкон жок.

Кыргыз жана казак тилдериндеги тууганчылыкка байланыштуу атоолор тарыхый процесстердин, маданий жана социалдык өзгөрүүлөрдүн таасири менен өнүгүп, алардын семантикалык түзүлүшү жана колдонулушу жаңыча мааниге ээ болуп келүүдө. Бул изилдөө элдин тарыхын, салттарын жана маданий баалуулуктарын түшүнүү үчүн чоң мүмкүнчүлүк берет [2, с. 198].

Бул атоолор эки элдин руханий дүйнөсүнүн, социалдык мамилелеринин жана маданий баалуулуктарынын күзгүсү катары кызмат кылат. Тууганчылыкка байланыштуу терминдердин семантикалык түзүлүшү жана колдонулушу көптөгөн тарыхый, социалдык жана маданий факторлордун таасиринде өзгөрүп, өнүгүп отурган.

Биринчи кезекте, тууганчылык атоолору элдин коомдук түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Көчмөн турмушта бул атоолор кандык жана никелик байланыштарды гана эмес, ошол эле учурда социалдык жоопкерчиликти, ынтымакты жана уруулук байланыштарды да туюндурган. Мисалы, "жээн" термини эки элде тең тай жагына байланыштуу туугандыкты билдирген, бирок казак тилинде бул сөз көбүнчө кеңири мааниде да колдонулат. Ошондой эле, казактардагы "күда", "күдағи" жана кыргыздардагы "куда", "кудагый" сыяктуу терминдер эки элдин үй-бүлөлүк жана социалдык мамилелеринин чыныгы байланышын көрсөтөт.

Экинчиден, тарыхый окуялар жана идеологиялык өзгөрүүлөр бул терминдердин маанисине олуттуу таасир эткен. Ислам дининин жайылышы тууганчылык атоолоруна жаңы мазмун кошуп, адеп-ахлактык жана социалдык жоопкерчилик өңүттөрүн бекемдеген. Ал эми советтик доордо шаарлашуу жана коомдун секуляризацияланышы айрым тууганчылык атоолорунун колдонулушунун азайышына алып келген. Ошол эле учурда, жаңы коомдук шарттарга ылайык, кээ бир терминдердин мааниси өзгөрүп, заманбап мазмунга ээ болгон [3, с. 75-88].

Үчүнчүдөн, глобалдашуу жана технологиянын өнүгүшү тууганчылыкка байланыштуу атоолордун колдонулушуна дагы бир ирет таасир этүүдө. Азыркы жаштар арасында айрым салттык терминдер аз колдонулуп, алардын ордун жалпы сөздөр ээлей баштады. Бирок үй-бүлөлүк жана тууганчылык байланыштарды билдирген негизги атоолор өз актуалдуулугун сактап калууда.

Кыргыз жана казак тилдериндеги тууганчылык атоолору эки элдин этнолингвистикалык өзгөчөлүктөрүн жана маданий баалуулуктарын чагылдырган терең жана бай мурас болуп саналат. Алардын тарыхый өнүгүүсү жана өзгөрүүсү аркылуу эки элдин маданиятынын, коомдук түзүлүшүнүн жана салттарынын эволюциясын байкоого болот. Бул атоолор азыркы мезгилде дагы эки элдин иденттүүлүгүн сактоо жана маданий баалуулуктарын кийинки муундарга жеткирүүдө маанилүү роль ойнойт.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ:

1. Абдрахманов, А. Кыргыз тилиндеги тууганчылык аталыштарынын лексикалыксемантикалык өзгөчөлүктөрү. – Бишкек: Илим, 1990. —С 255.
2. Абдрахманов, М. Кыргыз тилиндеги тууганчылыкка байланыштуу терминдердин этимологиясы. - Бишкек: Илим, 1993.—198 с.
3. Аскарбеков, Ж. Тил жана маданият: кыргыз тууганчылык терминдеринин маданий семантикасы. – Бишкек: Илим, 2018. -С 475
4. Байтанаев, Б. Казак жана кыргыз этнографиясы: салыштырмалуу изилдөөлөр. – Алматы: Өркениет, 2010. —С 269.
5. Жамгырчиев, Т. Кыргыз тилинин этнолингвистикалык аспектери. – Бишкек: Шам, 2005. —С 314.
6. Жанузаков, Т. Казак тилиндеги тукум улоочулук жана тууганчылык терминдеринин тарыхы. - Алматы: Ана тили, 1998.—С 456.
7. Жусупов, М. Казак элинин тууганчылык салттары жана терминдери. – Астана: Ел, 2012. С 386.
8. Казакбаев, А. Казак тилиндеги тууганчылык атоолорунун семантикалык изилдөөсү. Алматы: Санат, 2001.—С 334